

تأملی بر ابعاد وجودی انسان در معماری با تاکید بر آیات و روایات

محسن اسماعیلی: دکترای تخصصی طب سنتی؛ پژوهشگر سطح چهار حوزه علمیه قم و مدرس سطوح عالی حوزه علمیه

mohsen.esmaeili@chmail.ir

احمد شکوهی: پژوهشگر سطح چهار حوزه علمیه قم و مدرس حوزه علمیه. کارشناسی ارشد فقه و مبانی حقوق دانشگاه قم

ahmadshakohi079@gmail.com

چکیده

معماری، همواره بر اساس عقاید ساکنان آن خلق شده است و معمار اسلامی تا حد امکان به اصول، قواعد و روش‌های احداث خانه در آیات و احادیث توجه می‌نمود؛ لذا اثری که خلق می‌کرد، بر مبنای آن الگوها شکل می‌گرفت و همواره روح دینی در مسکن سنتی جریان می‌یافت. بر این اساس، این مقاله در جهت پاسخ‌گویی فرضیه ارتباط ابعاد وجودی انسان و معماری شکل گرفته است: فرضیه: بر اساس آیات قرآن و روایات معصومان (به طور مستقیم و غیرمستقیم) الگوهای اسلامی درباره مسکن و محل زندگی، دریافت می‌شود و می‌توان آن‌ها را در طراحی مسکن معاصر به کار برد. پژوهش حاضر از لحاظ هدف پژوهشی توسعه‌ای و از لحاظ ماهیت کیفی و اکتشافی و شیوه‌گردآوری داده‌ها کتابخانه‌ای و میدانی است. نتیجه پژوهش آشنایی با دستورات اسلام در مبحث معماری اسلامی با نگاهی به ابعاد وجودی انسان در دو بعد مادی و معنوی است که بعد مادی نگاه به محیط زیست، جلوه‌های بصری، نور، بهداشت، هندسه ساخت و وسعت و بعد معنوی آن شامل؛ آرامش، تجلی توحید، عبادت و بندگی، حفظ حریم و ارتباطات است با نگاهی به آیات و روایات درصدد تبیین و توضیح این اصول و مبانی در ایجاد در معماری شهری هستیم.

کلید واژه‌ها: ابعاد وجودی انسان، معماری، انسان، مادی و معنوی.

مقدمه

پس از ظهور دین اسلام، هنر و معماری دستخوش تغییراتی شد که این تغییرات ابتدا در مساجد و به تدریج در مسکن سنتی (که محل آرامش و سکون افراد بود) بروز کرد. در حقیقت معماری سنتی، با بهره‌گیری از هویت اسلامی که به زمان و مکان خاصی محدود نبود، فضایی را خلق می‌کرد که بازتاب اندیشه‌های دینی خویش بود و به نیازهای درونی افرادی توجه می‌کرد که در آن جا زندگی می‌کردند. لذا مسکن سنتی از دو جنبه مادی و معنوی قابل بررسی است؛ از بعد مادی، یک سرپناه است و نیازهای اولیه انسان معنوی را باید در سایه دین و مذهب برآورده سازد. از بعد معنوی، هنگامی است که انسان نیازش فراتر از یک سرپناه می‌رود و به عنوان مکانی مطرح می‌گردد که در راه رسیدن به فطرت پاک درونی به او کمک کند. به عبارت دیگر، دین رفتار انسان را بر اساس نیازهای فیزیکی و فطری او تحت تأثیر قرار می‌دهد و بنابراین بر جسم و روح مسکن او هم تأثیر گذار است؛ لذا این مسکن در کالبد و مفهوم و محتوا، باید دارای ویژگی‌های هماهنگ با ویژگی‌های فطری انسان باشد تا بتواند او را به آرامش قلبی برساند. این ویژگی‌های فطری، همان اصول و ابعاد مطرح در آیات قرآن و احادیث معصومان است.

از منظر اسلامی مسکن علاوه بر محل آرامش و آسایش محلی برای اتصال به عالم بالا بر اساس فطرت الهی او هست. با نگاه به معماری‌های اسلامی جلوه ای زیبا از ارتباط انسان با خدا نمایان می‌شود، که بعد معنوی انسان با بعد مادی تلفیق می‌شود استفاده از طبیعت، درخت، گل و گیاه، حوض آب در حیاط منزل علاوه بر توجه به بعد ظاهری و مادی، یادآور بهشت و جنات تجری من تحتها الانهار هست که بعد معنوی را در معماری نمایان می‌سازد. در این مقاله، با بهره‌گیری از آیات قرآن و روایات ائمه در زمینه محل زندگی و مسکن، الگوهای هویت در مسکن سنتی، از دو جنبه مادی و معنوی بازشناسی می‌شود.

در این زمینه سؤالاتی مطرح می‌شود که این مقاله در پی بررسی و پاسخگویی به آنها است از جمله:

۱. ابعاد وجودی انسان چه تأثیر و جایگاهی در مبلمان و معماری دارد؟

۲. اصول و مبانی مبلمان و معماری با نگاه به آیات و روایات چگونه ترسیم می‌شود؟

روش تحقیق

این پژوهش از نظر روش‌شناسی در زمره مطالعات توصیفی تحلیلی قرار می‌گیرد. در این پژوهش رابطه و جایگاه طب و مبلمان و معماری پرداخته شده است. و از مطالعه کتابخانه‌ای و اسناد کاوی استفاده شده است. در این نوشتار از طریق روش «تحلیل محتوا» مطالب مورد بحث و بررسی قرار گرفته شده است؛ «تحلیل محتوا» از فنون مربوط به روش اسنادی در پژوهش علوم اجتماعی است. روش «اسنادی» نیز به تمام راه‌کارهایی گفته می‌شود که در آنها هدف پژوهش با مطالعه، تحلیل و بررسی اسناد و متون برآورده می‌شود.

پیشینه پژوهش

تاکنون کتب و مقالات متعددی در باب مبلمان و معماری نوشته شده است از جمله کتب عبارت‌اند از: «معماری اسلامی» (۱۳۸۹) نوشته مارکوس هاتستین، پیتر دلویس و دیگران ترجمه اکرم قیطاسی و «سبک‌شناسی معماری ایرانی» (۱۳۸۹) نویسنده محمد کریم پیرنیا و مقالاتی نیز نوشته شده‌اند از جمله؛ مقاله «بررسی و تحلیل رابطه بین سیمای بصری شهر و رفتار شهروندان (مطالعه موردی: شهر اردبیل)» (۱۳۹۴) احمد آفتاب و ابراهیم علی پور، «بررسی کاربرد هنری ایرانی اسلامی در محیط شهری» (۱۳۹۶) و مجید حسینی، فرشاد مفاخر، «پایداری اجتماعی در اصول و معماری اسلامی» (۱۳۹۶) نوشته صدیقه سهرابی و مجتبی‌اللهیاری، «گمشدن معماری سنتی در هیاهوی معماری امروزی» (۱۳۹۳) نوشته مجتبی سمندری ولی تاکنون مقاله در این باب نوشته نشده است.

ابعاد وجودی انسان

با نگاهی به آیات قرآن و روایات به این حقیقت دست می‌یابیم که انسان دارای دو بعد اساسی، مادی و معنوی است:

"قرآن کریم در سوره سجده در مورد خلقت انسان می‌فرماید: «او همان کسی است که هر چه را آفرید نیکو آفرید؛ و آفرینش انسان را از گل آغاز کرد؛ سپس نسل او را از عصاره‌ای از آب ناچیز و بی‌مقدار آفرید. سپس (اندام) او را موزون ساخت و از روح خویش در وی دمید؛ و برای شما گوش و چشم‌ها و دل‌ها قرار داد؛ اما کمتر شکر نعمت‌های او را به جا می‌آورید" (سجده/ ۷ تا ۹).

این آیات بیانگر این واقعیت است که انسان گر چه از نظر بعد مادی از خاک تیره و یا آب بی‌مقداری است، ولی از نظر بعد معنوی و روحانی حامل روح الهی است یک سوی وجود او به خاک منتهی می‌شود، و سوی دیگرش به عرش پروردگار. با این بیان در بحث مبلمان و معماری و طب جامع این دو بعد در نظر گرفته شده و به تبیین آن می‌پردازیم.

ابعاد مادی

بعد از بیان کلی دو بعد وجودی انسان و تقسیم‌بندی آن به ابعاد مادی و معنوی ما در اینجا درصدد تبیین ابعاد مادی با تأکید بر آیات و روایات در زمینه مبلمان و معماری هستیم. که در این قسمت به برخی از آنها اشاره می‌گردد:

۱. محیط زیست

یکی از مباحثی که در مبلمان و معماری با آن روبه‌رو هستیم ارتباط معماری و محیط زیست است، این ارتباط می‌تواند نقش بسزایی در سلامت فردی و اجتماعی در هر شهری ایفا نماید. از این رو با توجه به آیات و روایات و بررسی آنها می‌توان به نقش اساسی این بحث پی‌برد و با نگاه به تاریخ می‌توان استنباط نمود که یکی از ارکان اصلی معماری و مبلمان توجه به محیط‌زیست است. بهشت به عنوان سکونت‌گاه اولیه بشر دارای خصوصیات ویژه‌ای است که در آیات قرآن و روایات اوصاف آن ذکر گردیده است و انسان با توجه به زندگی کوتاه مدت در آن جا به آن مایل گردیده و هنگام هبوط در زمین در بحث معماری و مسکن سعی نموده نمونه کوچکی از آن بهشت اولیه را در این دنیا ترسیم نماید. بهشت که شامل باغ‌های سرسبز بوده که موجب طراوت و شادابی می‌شود و ایجاد خانه در فضایی باز به عنوان نمادی از مسکن اولیه انسان در بهشت باعث شده تا توصیفات بهشتی در منزل و سکونت‌گاه دنیایی او نیز تحقق یابد که موجبات آرامش افراد را فراهم سازد.

در اینجا به نمونه‌هایی از آیات و روایات اشاره می‌نماییم:

«وصف بهشتی که به پرهیزگاران وعده داده شده (این است که) از زیر درختان آن نهرها روان است؛ میوه و سایه‌اش پایدار است. این است فرجام کسانی که پرهیزکاری کرده‌اند و فرجام کافران آتش (دوزخ) است» (رعد/ ۳۵).

همچنین در سوره حج آیه ۶۳ خداوند متعال می‌فرماید:

«آیا ندیده‌ای که خدا از آسمان، آبی فرو فرستاد و زمین سرسبز گردید؟ آری خداست که دقیق و آگاه است» (حج/ ۶۳).

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) می‌فرماید: هیچ مؤمنی در بهشت نیست مگر آن‌که بستان‌های فراوانی دارد که درختان افراشته و نیا فرشته فراوان دارند، و جوی‌ها از می و آب و شیر و عسل در آن‌هاست، و هرگاه دوست خدا خوراکی طلبد آنچه در دلش خواهد برایش آورده می‌شود بی آن‌که دل خواهش را بر زبان آورد (کلینی، اصول کافی، ۱۴۰۷، ۸/ ۹۹).

همچنین امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) در مورد تأثیر طبیعت بر انسان می‌فرماید: نگاه کردن به سبزه، موجب شادایی است (شریف الرضی، نهج البلاغه، ۱۴۱۴: ۵۴۶).

امام موسی کاظم (علیه السلام) سه چیز است که پایه روشنی دیده‌اند: نگاه به سبزه و به آب روان و به روی نیکو (برقی، المحاسن، ۱۳۷۱، ج ۲/ ۶۲۶). در روایتی از امام رضا (علیه السلام) نقل شده که فرمودند: بوی خوش، عسل، سوار کاری و نگاه به مناظر سرسبز و خرم، باعث نشاط و شادی می‌شود (ابن بابویه، عیون اخبار الرضا، ۱۳۷۸، ۲/ ۴۰).

۲. جلوه‌های بصری (رنگ)

یکی از جلوه‌های بصری که در اینجا در مورد آن بحث می‌کنیم رنگ است که در مبلمان و معماری می‌تواند نقش مهمی در آرامش و نشاط انسان ایجاد می‌کند با توجه به آیات و روایات نقش و اهمیت رنگ در تحقق مبلمان و معماری را ترسیم می‌نماییم:

در قرآن مجید از رنگ‌های زرد، سبز، سفید، قرمز و سیاه به صراحت یاد شده است و از رنگ‌های دیگر به اجمال.

آیا ندیده‌ای که خدا از آسمان آبی فرود آورد و به [وسیله] آن میوه‌هایی که رنگ‌های آن‌ها گوناگون است بیرون آوردیم و از برخی کوه‌ها راه‌ها [ورگه‌ها] سپید و گلگون به رنگ‌های مختلف و سیاه پررنگ آفریدیم (فاطر/ ۲۷).

حضرت علی (علیه السلام) می‌فرماید: «خدای تعالی عرش را از چهار نور آفریده؛ نور سرخی که هر رنگ سرخ از آن سرخ شده است؛ نور سبزی که هر رنگ سبزی از آن سبز شده است؛ نور زرد که هر رنگ زردی از آن زرد شده و نور سفیدی که هر رنگ سفید از آن سفید شده است» (کلینی، اصول کافی، ۱۴۰۷/ ۱۲۹). خداوند همه چیز را از خاک آفرید و همه آن‌ها را به رنگ‌های زیبا آفرید تا موجب شادی و آرامش انسان‌ها فراهم گردد. معمار مسلمان به رنگ با دیدی عرفانی می‌نگرد که او را فراسوی زمان می‌برد. او در به کارگیری رنگ‌ها کمال دقت را داشته، سایه‌روشن‌های زیبایی که ایجاد می‌کند، بر هم‌جواری‌ها تأکید می‌نماید و گاه نیز بر تضاد و ناهمبستگی می‌افزاید که همه این‌ها را از طبیعت فرا گرفته است.

طیف رنگ‌ها همگی، از رنگ سفید گرفته می‌شود. نور وقتی از منشور عبور می‌کند، در طرف دیگر منشور هفت رنگ ایجاد می‌شود که طیف اصلی رنگ‌ها را تشکیل می‌دهد؛ آن‌ها عبارتند از: ۱. سفید، قرمز و نارنجی با کیفیت گرم و تر؛ ۲. زرد با کیفیت گرم و خشک؛ ۳. سبز با کیفیت معتدل؛ ۴. آبی با کیفیت سرد و تر؛ ۵. نیلی با کیفیت سرد و خشک؛ ۶. بنفش و مشکی با کیفیت سرد و خشک (اسماعیلی، معرفه الطبیعه، ۱۳۹۸، ۱۲۴). با نگاهی به آیات و روایات در زمینه رنگ به این نتیجه می‌رسیم که در کلام خداوند و اهل بیت در بحث معماری و مبلمان تأکید بر رنگ‌های شاد؛ سفید، قرمز، سبز و زرد در محیط شده و از رنگ‌های تاریک اجتناب شود چراکه رنگ‌های روشن عامل ایجاد شادی و نشاط و رنگ‌های تیره عامل افسردگی و غم می‌باشد.

۳. نور

زیبایی از پرتو نور و روشنایی است، در تاریکی، زیبایی مفهومی ندارد. زیبایی حقیقی با نور معرفت درک می‌گردد و زیبایی ظاهری با حس بینایی دیده می‌شود. نور و روشنایی چه ظاهری و چه معنوی باعث می‌شود که زیبایی نمایان شود. بنابراین بحث نور و پرداختن به آن می‌تواند در مباحث زیبایی‌شناسی و هنر جایگاه ویژه‌ای داشته باشد. از جمله علوم و هنرهایی که می‌توان به نقش نور در آن اشاره داشت، هنر معماری و مبلمان است. در معماری اسلامی نور مطلق هستی، الله (تبارک و تعالی) است، چنان که در آیه ۳۵ سوره نور می‌فرماید: «الله نور السموات و الارض». نور در معماری اسلامی، نمودی بارز دارد؛ در بسیاری از مساجد ایرانی تبلور نور، چنان می‌نماید که گویی فضای معماری اسلامی با نور تعریف می‌شود.

۴. بهداشت

اسلام با نگاه کلی به مسئله بهداشت آن را مقدمه سلامت اجتماع می‌داند و بر پایه آن، می‌توان معماری و مبلمان اسلامی را ترسیم نمود. در بحث ورود به اجتماع شاخصه‌هایی را برای سلامتی انسان ارائه نموده است که در آیات و روایات به آن اشاره شده که رعایت این اصول بهداشتی سلامتی اجتماع را به دنبال دارد. بهداشت اسلامی از ویژگی‌های سادگی، آینده‌نگری، تعمق، اعتدال، استفاده از سرمایه‌های انسانی و سازگاری با فطرت و طبیعت برخوردار بوده و ضمانت اجرایی دارد و با اخلاق پیوند یافته است. آیات شریفه قرآن مسلمانان به رعایت بهداشت ترغیب و تشویق نموده است خداوند در سوره توبه می‌فرماید: هرگز در آن مسجد به عبادت نایست! آن مسجدی که از روز نخست بر پایه تقوا بنا شده، شایسته‌تر است که در آن (به عبادت) بایستی؛ در آن، مردانی هستند که دوست می‌دارند پاکیزه باشند؛ و خداوند پاکیزگان را دوست دارد (توبه/ ۱۰۸).

راوی می‌گوید: «هرگز امام رضا علیه السلام را ندیدم که در معابر عمومی آب‌دهان خود را بیندازد (ابن بابویه، عیون اخبار الرضا، ۱۳۷۸، ۱۸۴/۲). درباره بهداشت عمومی این چند نکته از امام بیان شده است: «هر کس با آب غسل (آب استفاده شده) خود را بشوید و به بیماری جذام گرفتار شود، جز خود را سرزنش نکند» (کلینی، اصول کافی، ۱۴۰۷، ۵۰۳/۶).

۵. هندسه ساخت

بحث هندسه ساخت در معماری و مبلمان جایگاه ویژه دارد چراکه در اشکال موجود در طبیعت نسبت‌های معینی را می‌توان مشاهده کرد. در قرآن کریم به مباحث هندسی اشاره شده است قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا (طلاق، آیه ۳) به راستی خدا برای هر چیزی اندازه‌ای مقرر کرده است در اصول کافی روایت شده است که امام هشتم، علیه‌السلام خطاب به یونس بن عبدالرحمن فرموده است، آیا می‌دانی قدر چیست! گفت نه، امام فرمود: «قدر به معنی هندسه است» (برقی، محاسن، ۱: ۱۳۷۱ ص ۲۴۴).

کسی نزد امام صادق (علیه‌السلام) از بازی جنین با خانواده و عیالش شکایت کرد. حضرت فرمود: سقف خانه چقدر ارتفاع دارد؟ گفت: ده ذراع، فرمود: آن را هشت ذراع کن همان‌گونه که دور می‌زنی، و آیت‌الکرسی را بر آن بنویس، زیرا هر خانه‌ای که سقف آن بیش از هشت ذراع باشد، محل حضور جن می‌شود و در آنجا ساکن می‌شوند (ابن بابویه، خصال، ۱۳۶۲، ۱۱۷/۲). تناسب ارتفاع اتاق‌های خانه بیش‌تر از ۸ ذراع (هر ذراع ۴۵ سانتی‌متر) یعنی بیش‌تر از ۳۶۰ سانتی‌متر نباشد. در یک بنای معماری ابعاد، هم در تمامیت آن (ارتفاع، طول و عرض) و هم در اجزاء آن (شامل الگوهای سطحی هندسی) به هم پیوسته‌اند و هرگز جدای از هندسه نیستند. از آنجا که انسان تناسب‌های مشترکی با طبیعت دارد، معمار از هندسه برای کاوش بیشتر در پدیده‌های طبیعت استفاده می‌کند تا ذهن مکاشفه‌گر را از جهان محسوس به جهان معقول هدایت کند.

یکی از مظاهر زیبایی در نظم و تناسب هندسی تحقق پیدا می‌کند، هندسه جوهر مجرد اشکالی است که در طبیعت وجود دارد. استعداد و صفات ویژه‌ای که در اشکال مختلف هندسی نهفته است؛ از نقطه و خط گرفته تا دایره، مربع و چندضلعی‌های منظم که این اشکال در عین ارتباط با اعیان خارجی، منشی مستقل از اعیان خارجی دارند، آن‌ها را مستعد نقش رمزی و سمبلیک کرده است که مصادیق آن را در جهان، هنر و ادبیات ملاحظه می‌کنیم. از دیدگاه عملکرد خارجی، استفاده از هندسه به‌عنوان هنر برای خلق شکل‌ها، الگوها و تناسب‌ها، معمار بزرگ جهان را به یاد می‌آورد. بنابراین هنر هندسه یک عنصر کلیدی برای ایجاد ارتباط بین ساختمان و ایده‌هایی است که سازنده در ذهن داشته است. از دیدگاه عملکرد داخلی، هندسه به‌عنوان علم برای انتخاب ابعاد سازه‌ای مانند ارتفاع، طول و عرض ساختمان و اجزاء سازه‌ای آن بر رفتار سازه‌ای ساختمان حاکم است، رفتاری که از هندسه تبعیت می‌کند و هندسه درست باعث می‌شود که ساختمان دارای کارکرد درستی باشد. یکی از مواردی که دانستن مزاج آن، در اصلاح سبک زندگی و سلامتی نقش اساسی دارد، مزاج اشکال هندسی است؛ که ما در جدول زیر به مزاج آن‌ها به صورت اشاره می‌شود.

گرم و تر	گرم و خشک	سرد و خشک	سرد و تر
دایره	مثلث	مربع	پنج ضلعی

جدول ۱: مزاج اشکال هندسی برگرفته از کتاب معرفة الطبيعة، ص ۱۲۴.

با توجه به این که اشکال نیز دارای مزاج می‌باشد بهترین حالت در مبلمان و معماری اسلامی استفاده از اشکال گرم است (اسماعیلی، معرفه الطبيعة، ۱۳۹۸، ۱۲۴).

۶. وسعت

در مبلمان و معماری یکی از نکات حائز اهمیت بحث وسعت بنا است که با نگاه به روایات این موضوع مورد تأیید قرار می‌گیرد. و این بحث با تجمل‌گرایی و اسراف متفاوت است اسلام خانه‌ای را مورد توجه و تشویق قرار داده که صفای عاطفه و شور زندگی در آن حاکم باشد و نبض حیات سالم در آن بتپد و زلال محبت در آن جاری باشد. از دیدگاه اهل بیت عصمت و طهارت یکی از چیزهایی که آسایش مسلمان را تأمین می‌کند خانه وسیعی است که ناموس صاحبش و وضع او را از چشم مردم ببوشاند. همان‌گونه که در اسلام افراد به زیستن در خانه‌های وسیع تشویق گردیده‌اند، زندگی در مسکن تنگ و تاریک در این آیین نکوهش شده است. در باب اهمیت وسعت بنا پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) می‌فرماید: سه چیز در این جهان مایه سعادت مرد مسلمان است. همسایه خوب، خانه وسیع و مرکب خوش رفتار (مجلسی، اصول کافی، ۱۴۰۳، ۲۸۹/۷۶).

رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) یکی از سه چیز را که سبب بدبختی آدمی می‌شود خانه محقری که جای کمی دارد دانسته‌اند. (پاینده، ۱۳۶۳، ۲۵۴).

ابعاد معنوی

در مبلمان و معماری یکی از ابعادی که باید به آن توجه ویژه نمود بعد معنوی آن است که در ساخت و بنای زندگی مردمان نقش به‌سزایی ایفا می‌کند که در اینجا به برخی از این ابعاد اشاره می‌گردد.

۱. آرامش

آرامش یکی از مهم‌ترین نیازهای فطری بشر در طول تاریخ، و هدف بخش زیادی از تلاش‌های او در زندگی است. به همین خاطر، معماران نیز به‌عنوان هنرمندانی که ظرف زندگی انسان را می‌سازند، سعی در ایجاد فضایی آرامش‌بخش داشته‌اند؛ معماران مسلمان سکینه و آرامش را از ملزومات و نتایج ایمان و منشأ آن را قدسی می‌دانند. در بحث مبلمان و معماری با توجه به بعد معنوی آن، آرامش یکی از مهم‌ترین ارکان است. در آیه ۴ سوره فتح خداوند می‌فرماید: «او کسی است که آرامش را در دل‌های مؤمنان نازل کرد تا ایمانی بر ایمان‌شان بیافزاید؛ لشکریان آسمان‌ها و زمین از آن خداست، و خداوند دانا و حکیم است».

بحث آرامش مقدمه است برای ازدیاد ایمان، در قلوب مؤمنین و با توجه به این که ما به دنبال ایجاد یک مدینه فاضله هستیم پس واضح است که از آرامش به عنوان یک بعد معنوی اصیل یاد شود. امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام) می‌فرماید: هر کس به اندازه‌ای که او را کفایت می‌کند، قناعت کند، به آسایش و نظم می‌رسد و در آسودگی و رفاه منزل می‌گیرد (شریف رضی، نهج البلاغه، ۱۴۱۴، ۵۴۰). امام سجاد (علیه‌السلام) در مناجات چهل و هفتم صحیفه سجاده در وصف آرامش مسکن می‌فرماید: پروردگارا، تشریف عطای خویش بر من ببوشان و در منازلی که برای دوستانت مهیا ساخته‌ای مکان ده. برای من مکانی مطمئن و امن برگزین که در آن آرام گیرم و جایی که در آن مسکن گزینم و دلم شاد شود (امام سجاد (علیه‌السلام)، ۱۳۷۵، ۳۳۴).

۲. تجلی توحید

نگاه توحیدی یکی از آموزه‌های اسلامی است؛ تهذیب، تربیت انسان و قرار دادن او به عنوان «خلیفه‌الله» در راستای این نگاه توحیدی است؛ در نتیجه، انسان و تمامی ابعاد حیاتی او بایستی در امتداد ارزش‌های الهی تعریف شوند. روشن است که در مبلمان و معماری اسلامی نگاه توحیدی یکی از مصادیق و مواضع تبلور یافتن ارزشهای حاکم بر زندگی انسان مسلمان است. و در کالبد و سیمای شهر، محله و بنا، هویت ارزشی شهر را نشان می‌دهد؛ و در نسبتی متقابل، هویت ارزشی شهر، شخصیت ارزشی و اخلاقی انسان‌های ساکن در آن را نشان می‌دهد. نگاه توحیدی در معماری، تأمین‌کننده مجموعه‌ای از نیازهای مادی و روحی انسان‌هاست در میانی اسلامی دنیا پل ارتباطی است برای آخرت، که کیفیت و سرنوشت انسان از گذر دنیا و نحوه عملکرد وی در عرصه مادی عبور می‌کند. خداوند در سوره بقره در مورد تجلی توحید می‌فرماید:

«مشرق و مغرب، از آن خداست! و به هر سو رو کنید، خدا آنجاست! خداوند بی‌نیاز و داناست» (بقره/ ۱۱۵).

وجود جهت واحد و تنظیم فضاها به سوی یک‌جهت (مرکز شهر، مرکز محله، مرکز بنا). القاء نگاه توحیدی به یک جهت واحد است همان‌طور که در آیات و روایات آمده جهت قبله نقطه کانونی نگاه توحیدی است و یادآور توحید و یگانگی در پرستش خدا است.

۳. عبادت و بندگی

عبودیت، غرض نهایی خلقت انسان است «مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» (الذاریات، آیه ۵۶)

و تمامی ابعاد زندگی انسان، و از جمله مبلمان و معماری، بایستی در نسبت با آن تعریف شوند. عبودیت در برابر خداوند یعنی تسلیم محض خواست او بودن، یعنی نفی ریا، استکبار، تظاهر، تفاخر، تکاثر، دنیاپرستی، شهوت‌رانی، خشم و تبعیض و بسیاری ردایل و مکاره اخلاقی دیگر؛ و اثبات خلوص، تهذیب نفس، پالایش روحی، روانی و رفتاری خود و اجتماع، که البته با تسلیم بودن در برابر امر الهی است که می‌توان به این مقصود نائل گردید.

اگر بخواهیم اصل عبودیت را در مبلمان و معماری بازبازی نماییم، باید به اصول ذیل اشاره کنیم:

۱-۳ حضور مکان‌های مذهبی نظیر مساجد، حسینیه‌ها، تکابا، بقاع متبرکه و ... در محور ترکیب‌های فضایی یا در نقطه‌ی ثقل یا در راستاهای مرکزی یا نقاط کانونی؛

۲-۳ حضور عناصر و نمادهای معنوی در مبلمان و معماری؛

۳-۳ توجه و انتقال ذهنی و روانی ناظران و مشاهده‌کنندگان از ابعاد فیزیکی و مادی به سوی ابعاد معنوی و روحانی؛

۴-۳ خضوع مبلمان و معماری‌های دنیوی در برابر عظمت و هیبت مبلمان و معماری‌های با کاربردهای معنوی و روحانی؛ چه به لحاظ ترکیب فضایی، به‌گونه‌ای که گویی سایر مبلمان و معماری‌ها مقدمه‌ی رسیدن به آن‌ها هستند؛ چه به لحاظ مقیاس؛ و چه به لحاظ تزئینات و زیبایی‌شناسی، که بایستی مبلمان و معماری معنوی و ارزشی، زیباترین و پرجاذبه‌ترین نمادها و خلاقیت‌ها را در بیرون خود ارائه دهند؛ و چه به لحاظ موقعیت مکانی، که بایستی سهل‌الوصول‌ترین راه‌ها و محوری‌ترین فضاها را به ابنیه‌ی معنوی و ارزشی اختصاص داد، به‌گونه‌ای که رسیدن به آن‌ها برای همگان به نحو مشابهی میسر باشد؛ و چه به لحاظ خلاقیت‌های به‌کاررفته در طراحی، ساخت، مصالح و کیفیت ابنیه و امکانات رفاهی؛ و چه به لحاظ هم‌جواری، که نسبت ابنیه‌ی هم‌جوار آن به لحاظ معنایی، اجتماعی و بار روانی بایستی مراعات شود؛ و چه به لحاظ نمادهای به‌کاررفته در تزئینات و ترکیبات که بایستی الهام‌بخش و آرامش‌بخش باشند.

۴. حفظ حریم

یکی از مباحثی که مبلمان و معماری اسلامی به آن نگاه ویژه داشته است و در طول تاریخ در معماری‌ها جلوه‌گر شده بحث حریم خانواده و محرم و نا محرم است که در معماری‌های سنتی قدیمی آشکار است و در آیات و روایات نیز به این بحث به‌صورت تفصیل اشاره شده‌است با توجه به این نکته در مبلمان و معماری اسلامی حفظ حریم خانواده از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. خداوند در سوره نور آیات ۲۷ تا ۲۹ به بحث حریم و محرم و نا محرم به‌صورت خاص اشاره نموده است و می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! در خانه‌هایی غیر از خانه خود وارد نشوید تا اجازه بگیرید و بر اهل آن خانه سلام کنید؛ این برای شما بهتر است؛ شاید متذکر شوید! و اگر کسی را در آن نیافتید، وارد نشوید تا به شما اجازه داده شود؛ و اگر گفته شد: «بازگردید» بازگردید؛ این برای شما پاکیزه‌تر است؛ و خداوند به آنچه انجام می‌دهید آگاه است! باکی بر شما نیست که به خانه غیر مسکونی که در آن متاعی دارید (بی‌اجازه) (درآیید، و (بدانید که) خدا به همه کار آشکار و پنهان شما آگاه است» (نور/ ۲۷-۲۹).

اصل محرم بودن در احادیث منقول از پیامبر و ائمه (علیهم‌السلام)، به‌روشنی بیان شده است. امام صادق (علیه‌السلام) در این زمینه فرمودند: «در خانه‌ات را ببند که شیطان در بسته را باز نخواهد کرد» (طبرسی، مکام‌الاخلاق، ۱۳۷۰، ۱۲۸). اهمیت ارزش حیا در اسلام به حدی است که در روایات به مکان‌یابی فضاهای خصوصی خانه شامل اتاق‌های استراحت، آشپزخانه و سرویس‌ها پرداخته شده است. در روایتی از امام صادق (علیه‌السلام) آمده است: آیا از نیکویی تقدیر خانه که آدمی بنا می‌کند آن نیست که بیت‌الخلاء در پنهان‌ترین جاهای خانه باشد؟ (نوری، مستدرک الوسائل، ۱۴۰۸، ۱/ ۲۵۰). معماری اسلامی بر اساس ارزش‌های خود اهداف خاصی را دنبال می‌کند، اگر بخواهیم ارزش‌ها را حفظ کنیم، نمی‌توانیم با تقلید کورکورانه از معماری‌های غربی، شرایطی فراهم نماییم که حفظ آن ارزش‌ها با مشکل روبرو شویم.

از جمله مسائلی که متأسفانه تحت تأثیر جوامع غربی در حال فراموش شدن است، موضوع حفظ حیا و دین‌داری در خانه است که شکل و نمای داخلی خانه، به‌صورت مستقیم بر آن تأثیرگذار است؛ به‌عنوان نمونه در منازل جدید، وضعیت اکثر اتاق‌ها، حتی اتاق حمام و ... به سمت آشکار شدن، در حال پیش روی است. این در حالی است که در اسلام، حفظ حیا از مهم‌ترین مسائلی است که انسان باید در تمام جنبه‌های زندگی خویش، آن را در نظر بگیرد. حفظ حریم بین زن و مرد نا محرم برای ایجاد بستر آرام روحی و روانی برای هر دوی آن‌هاست. در معماری جدید که محل پذیرایی از میهمانان به یک حال با سالن منحصر شده و همه‌ی افراد باید در همان محل پذیرایی شوند، رعایت شئون اسلامی مشکل می‌شود و ساکنین منزل برای حفظ حریم محرم و نا محرم به مشکل می‌افتند، هنگام حضور مهمان در منزل رفت‌وآمدهای داخل خانه همراه با برخورد مداوم با میهمان است. این مسئله در انجام امور شخصی همچون: استفاده از سرویس بهداشتی که معمولاً منتهی به پذیرایی منزل است، بیشتر خودنمایی می‌کند. با این نوع معماری، رعایت حریم تبدیل به یک امر سخت و مشکل می‌شود.

۵. ارتباطات

در مبلمان و معماری اسلامی ارتباطات در دو حوزه تعریف می‌گردد: ۱. حوزه میهمان ۲. حوزه همسایه که در آموزه‌های اسلامی به این حوزه‌ها توجه خاصی شده است که در ذیل به هر یک از آن‌ها به صورت مجزا و مختصر اشاره می‌نماییم.

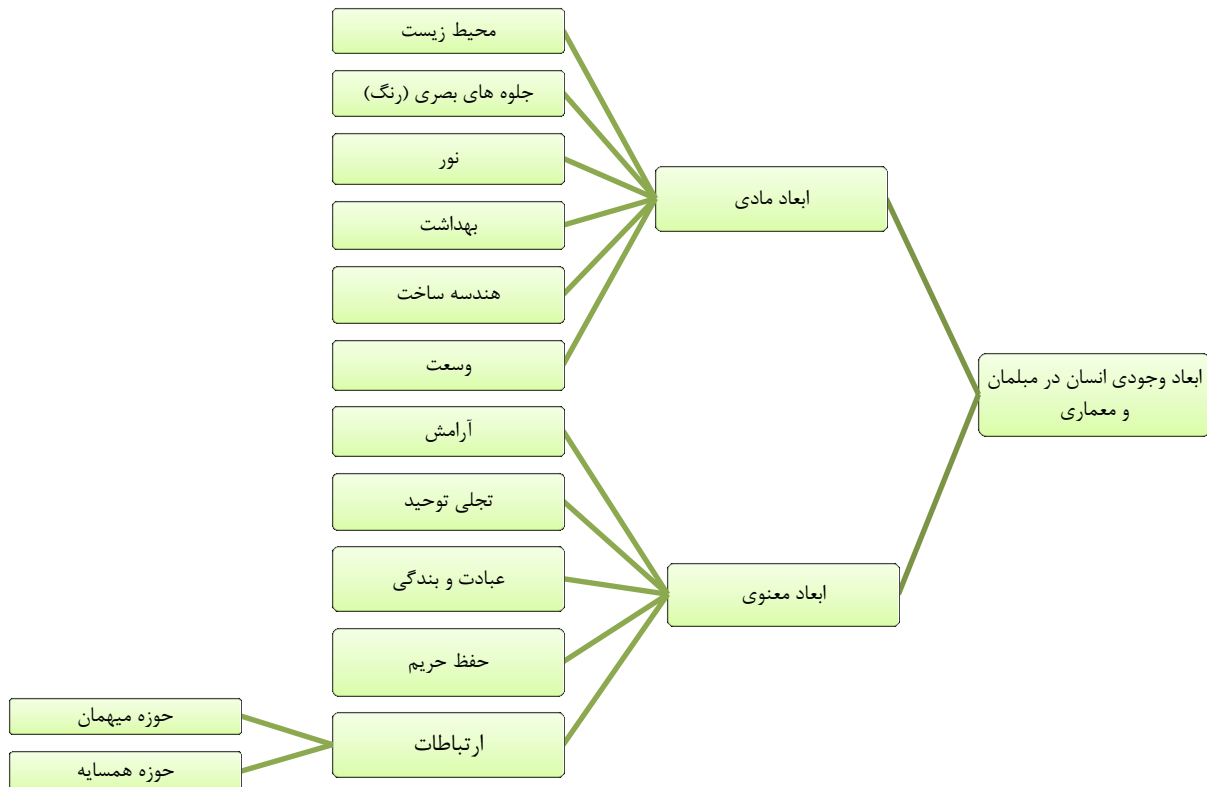
۵-۱. حوزه میهمان

یکی از حوزه‌های مهم ارتباطی در مبحث مبلمان و معماری ارج نهادن به حضور مهمان در خانه به عنوان یکی از اصلی‌ترین اصول اخلاقی اسلام در جهت رعایت احترام و مردم داری باید جایگاه مهمان مشخص و مجزا از سایر فضاهای خانه باشد و شرایط آسایش میهمان در خانه فراهم آورده شود. خداوند در آیه ۲۹ سوره مؤمنون در مورد میهمان‌نوازی می‌فرماید: «و بگو پروردگارا مرا در جایی پربرکت فرود آور [که] تو نیک‌ترین میهمان‌نوازی!» (مؤمنون/ ۲۹). پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) در مورد اهمیت میهمانی دادن می‌فرماید: میهمان، روزی خود را می‌آورد و گناهان اهل خانه را می‌برد. (مجلسی، بحار الانوار، ۱۴۰۳، ۷۲/۴۶۱). امام علی (علیه‌السلام) در خطبه ۱۰۹ نهج‌البلاغه در مورد میهمانی دادن و ارزش آن می‌فرماید: «وقتی خانه وسیع علاء بن زیاد را دید به او فرمود: این خانه وسیع در دنیا به چه کار تو می‌آید، وقتی در آخرت به آن محتاج‌تری؟ آری، اگر بخواهی می‌توانی به وسیله چنین خانه‌ای به آخرت دست‌یابی به شرط آن‌که در این خانه از میهمان پذیرایی کنی، به خویشاوندان خود رسیدگی کنی و حقوق آن را بگذاری، در این صورت به وسیله این خانه به آخرت دست‌یافته‌ای (شریف رضی، نهج‌البلاغه، ۱۴۱۴، ۳۲۴).

۵-۲. حوزه همسایه

دومین حوزه ارتباطات در حوزه همسایگان است ارج نهادن به همسایگان در جوار خانه و رعایت حقوق همسایگی اهمیت بالایی دارد و در قرآن، «همسایه»، هم ردیف با پدر و مادر و خویشاوندان ذکر شده است. خداوند در سوره نساء در مورد همسایه می‌فرماید: «و خدا را بپرستید! و هیچ چیز را همتای او قرار ندهید! و به پدر و مادر، نیکی کنید؛ همچنین به خویشاوندان و یتیمان و مسکینان، و همسایه نزدیک، و همسایه دور، و دوست و هم‌نشین، و واماندگان در سفر، و بردگانی که مالک آن‌ها هستید؛ زیرا خداوند، کسی را که متکبر و فخر فروش است، (و از ادای حقوق دیگران سرباز می‌زند)، دوست نمی‌دارد» (نساء/ ۳۶). در روایات نیز در مورد حریم همسایگی چهل خانه از هر طرف منزل فرد مشخص گردیده و به رعایت حق و حقوق آن تأکید زیادی شده است. امام صادق (علیه‌السلام) از پدران بزرگوارش از علی (علیه‌السلام) نقل کرده که فرمود: «حریم مسجد چهل ذراع است و همسایگی چهل خانه از چهار سمت خانه است». (ابن بابویه، خصال، ۱۳۶۲، ۵۴۴/۲).

امام علی (علیه‌السلام) در مورد همسایه می‌فرماید: خانه را شرافتی است؛ شرافت خانه، به وسعت حیاط (قسمت جلو خانه) و هم‌نشینیان خوب است. و خانه را برکتی است؛ برکت خانه، جایگاه خوب آن، وسعت محوطه آن و همسایگان خوب آن است (طبرسی، مکارم الاخلاق، ۱۳۷۰، ۱۲۸).

نموداری ۱: مبلمان و معماری آرمان شهر رضوی (منبع: نگارنده)

نتیجه‌گیری

مبلمان و معماری از این جهت در قلمرو مسائل دینی داخل می‌شود که کیفیت یا کمیت آن در سعادت و شقاوت نهایی انسان‌ها دخالت دارد. با نگاه و دقت در بحث معماری و مبلمان متوجه می‌شویم که در زندگی بشر علاوه بر جنبه‌های مادی، جنبه‌های معنوی نیز دارای اهمیت است. بشر همواره دنبال رسیدن به کمال

بوده است و در مباحث دین اسلام این کمال تعریف دقیق تری دارد که در آیات قرآن به آن تصریح شده است (انا لله و انا الیه راجعون). در بحث مبلمان و معماری اسلامی این کمال به وضوح روشن است در این مقاله با توجه به دو بعد مادی و معنوی انسان، سیر رسیدن به کمال با نگاهی به آیات و روایات ترسیم شده است. با دقت در این بحث می توانیم راه های رسیدن به کمال را در شکل ظاهری و چینش مبلمان و معماری شهری برای او ترسیم نموده و او را در رسیدن به کمال واقعی یاری نمود.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، عبون احبارالرضا علیه السلام، تهران: چاپ اول، ۱۳۷۸.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی، الخصال، قم: چاپ اول، ۱۳۶۲.
۴. اسماعیلی، محسن، و جمعی از پژوهشگران، معرفه الطبیعه، قم: انتشارات قائم آل علی چاپ اول، ۱۳۹۸.
۵. برقی، احمد بن محمد بن خالد، المحاسن، قم: چاپ دوم، ۱۳۷۱.
۶. پاینده، ابو القاسم، نهج الفصاحه (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول صلی الله علیه و آله)، تهران: چاپ چهارم، ۱۳۸۲.
۷. شریف الرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه (للصبحی صالح) قم: چاپ اول، ۱۴۱۴.
۸. طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الأخلاق قم: چاپ چهارم، ۱۴۱۲ ق / ۱۳۷۰.
۹. علی بن الحسین، امام چهارم علیه السلام، الصحیفه السجادیة / ترجمه آیتی تهران: چاپ دوم، ۱۳۷۵.
۱۰. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی (ط - الإسلامیة) تهران: چاپ چهارم، ۱۴۰۷.
۱۱. کلینی، محمد بن یعقوب، بهشت کافی / ترجمه روضه کافی قم: چاپ اول، ۱۳۸۱.
۱۲. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوار (ط - بیروت) بیروت: چاپ دوم، ۱۴۰۳.
۱۳. نوری، حسین بن محمد مستدرک الوسایل و مستنبط المسائل؛ بیروت: موسسه آل البيت ۱۴۰۸.